

AVRUPA BİRLİĞİ'NDEKİ VE TÜRKİYE'DEKİ DİN DERSLERİNİN PEDAGOJİK AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

A Pedagogic Evaluation of Religious Education in the EU and Turkey

**Evaluation pédagogique des cours de religion dans l'Union
européenne et en Turquie**

Doç. Dr. Şerife YILDIZ *
Prof. Dr. Ünal ABALI**

ÖZET

20. yüzyıl sonlarına kadar Avrupa' da Aydınlanma çağında hakim olan Hristiyan kültürü ve Aydınlanma Çağından sonra tanınma süreci ile başlayan Yahudi kültürünün yanında, 20. Yüzyıl sonlarından itibaren de İslam kültürünün tanınma süreci başlamıştır. Avrupa Birliği Anayasasıyla başlayan dinler arası hoşgörü modeli ile devlet okullarındaki din eğitiminin önemi artmış ve din derslerinde Avrupa'da temsil edilen bütün dinler için karşılıklı saygı ilkesi benimsenmiştir. İlgili çalışmada Avusturya, Büyük Britanya, Danimarka, Almanya, Fransa gibi Avrupa Birliği Ülkelerinde Din Dersinin Statüsü'ne yer verilmiş ve bu statünün eyalette eyalete farklılık gösteren Almanya'daki İslam Din Derslerinin verilmesine ilişkin Pedagojik ve Akademik Hazırlık Çalışmalarına değinilmiştir. Din derslerinde hangi konuların hangi metotların uygulanarak işleneceğini içeren pedagojinin yeri ve önemine de değinilerek Modern eğitim biliminin hareket noktası olan öğrenciden yola çıkarak geliştirilen yöntemlere de yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Avrupa Birliği, Pedagoji, Din dersi

ABSTRACT

Apart from Christian culture which was dominant in Europe from the enlightenment period to the end of the 20th century and the Jewish culture whose recognition process started after the enlightenment period, nowadays the recognition process for the Islamic culture has also started in Europe. With the emergence of the tolerance model between religions starting with the European constitution the importance of religious education has increased and between religions which are represented in Europe the principle of mutual respect has been accepted.

In this paper, the status of religious education in the European countries such as Austria, Great Britain, Denmark, Germany, and France has been mentioned and the pedagogical and academic preparations for the instruction of the Islamic religion in Germany where the status differs from province to province has been dealt with. The methods which place the student at the center of attention of modern education science were studied and the place and importance of pedagogy for the methods and subjects of religion courses were pointed out.

Key Words

European Union, Pedagogy, Religious education

Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne giriş sürecinin ciddi bir şekilde başlamasıyla birlikte İslâm ve İslâm din dersleri hakkındaki yayınların sayısı artmaya başlamıştır. Fakat bu yayınların büyük çoğunluğu konunun hukukî boyutuyla ilgilidir. Pedagojik boyutla ilgili yayınlar oldukça sınırlıdır.

Aydınlanma Çağına kadar Avrupa'da

sadece Hristiyan kültürü hakimken, Aydınlanma Çağından sonra yer yer Yahudi kültürünün tanınma süreci başlamıştır. 20. yüzyılın sonlarından itibaren de İslâm kültürünün tanınma süreci başlamıştır. Bu sürece paralel olarak Avrupa' da İslâm din derslerinin devlet okullarında verilmesi fikri yayılmıştır.

Özellikle Türkiye'nin ciddi bir aday

* Hacettepe Üniversitesi Edeb. Fak. Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi

** Giesen Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi

olarak görülmesinden sonra Hristiyan kültürü ağırlıklı “Avrupa Kimliğini” savunanların sayısı azalmaya başlamıştır. Nitekim bu yılın (2004) haziran ayında Belçika’da yapılan hükümetler arası konferansta üzerinde uzlaşmaya varılan Avrupa Birliği Anayasası Taslağında manevî kültür mirası vurgulanmakla birlikte “Hristiyan” kelimesine yer verilmemiştir. Buna paralel olarak din eğitiminde dinler arası hoşgörü modeli daha çok benimsenmeye başlanmıştır. Avrupa Birliği’nin kültürel çatısının ayakta kalması zaten bu hoşgörüye ve dinî geleneklerle zenginleşen çok kültürlülüğe bağlıdır.

Şu anda Avrupa’daki din derslerinin organizasyonuna baktığımız zaman, dinler arası hoşgörünün bir örneğini İngiltere’de görüyoruz. Dinler arası hoşgörü mezhepler arası hoşgörüye yansıtılarak din derslerinin okulda verilmesine olanak tanıyan **İngiliz Modeli** 1970’li yıllarda devlet okullarında uygulamaya konmuş ve zamanla diğer Avrupa ülkelerine yayılmıştır. İngiltere’de 1988’de yürürlüğe konan Eğitim Reformu Yasasıyla (Education Reform Act) değişik Hristiyan mezheplerine mensup öğrenciler, birlikte din dersi alma olanağına resmen kavuşmuşlardır. Bu yasa, diğer dinlere mensup insanların yoğun olarak oturduğu yerleşim bölgelerinde ilgili din dersine katılma olanağını da sağlamıştır. Fakat Avrupa Birliği’ne üye ülkelerin çoğunluğunda mezhep ağırlıklı Hristiyan din dersi verildiği de bir gerçektir.

Avrupa’da din dersinin organizasyonundaki çeşitlilik yanında, din derslerinin içeriği konusunda da tartışmalar sürmektedir. Bazı Avrupa ülkeleri geleneksel bir biçimde yani bir nevi ilmihâl şeklinde din dersi vermeyi sürdürmek isterken, diğerleri de din dersinde daha çok din kültürü hakkında bilgiler verilmesinden yana tavır koymakta ve bu bilgilerle vatandaşlık haklarının ve görevlerinin daha iyi yerine getirildiğini savunmaktadırlar.

Bu iki görüş yanında asgari müşte-

reklerde birleşmek isteyen üçüncü bir görüş daha vardır. İlahî dinler arasındaki ortak noktalardan kalkan bu üçüncü görüş dinler arası diyalogu hareket noktası olarak kabul etmekte ve din derslerinde Avrupa’da temsil edilen bütün dinler için **karşılıklı saygı** ilkesini getirmektedir. Bunun tipik örneği olarak Gotthold Ephraim Lessing’in 1779 yılında yazdığı “*Nathan der Weise*” (Bilge Nathan) isimli edebî eser gösterilmektedir. Böylece din dersleri vasıtasıyla Avrupa’da dinî barışın temelleri atılmak istenmektedir. Kur’an ve İslâm kültürü de değişik milletlere mensup insanların **sevgi ve barış içinde birlikte yaşamasını** talep eden örneklerle doludur. Bu bakımdan İslâm din dersleri için Müslüman-Hristiyan diyalogunun temeli tarihsel ve dinsel olarak zaten hazırdır.

1. Avrupa Birliği Ülkelerinde Din Dersinin Statüsü

Devlet okullarında ve kiliseye ait özel okullarda verilen din derslerinin statüsünü incelediğimiz zaman, Avrupa Birliği’ne üye ülkelerin ilgili mevzuatının büyük farklılıklar gösterdiğini tespit ediyoruz. Din derslerinin statüsü açısından Avrupa Birliği ülkelerini sonraki sayfadaki tabloda görüldüğü gibi dört gruba ayırmak mümkün:

Tablo ilgili ülkelerdeki istisnaları göstermemektedir. Bu nedenle ilgili istisnaları aşağıda kısaca açıklamak gerekiyor.

Avusturya’da Katolik ve Protestan din dersleri gerçi zorunlu dersler listesinde yer alırlar, fakat veliler isterlerse bir dilekçeyle çocuklarını bu dersten alabilirler. Din dersine katılmayan öğrenciler için bazı okullarda etik (Ethik) dersi verilmektedir. Avusturya’nın diğer bir özelliği de, okullarda İslâm din derslerinin düzenli bir şekilde verilmesine olanak tanımasıdır. Almanca verilen İslâm din derslerinin öğretim plânlarının hazırlanmasında ilgili İslâmî cemaatler söz sahibidir.

Büyük Britanya’nın İngiltere ve

Bazı Avrupa Birliği ülkelerinde din derslerinin statüsü *			
Din dersi zorunlu ders	Din dersi seçilmesi zorunlu dersler grubunda	Din dersi seçmeli ders	Din dersi okulda verilmiyor
AVUSTURYA	ALMANYA	İRLANDA	FRANSA
B. BRİTANYA	BELÇİKA	İSPANYA	
DANİMARKA	LÜKSEMBURG	İTALYA	
FİNLANDIYA	PORTEKİZ		
HOLLANDA			
İSVEÇ			
YUNANİSTAN			
7 ülke	4 ülke	3 ülke	1 ülke

* Tablo genel uygulamayı göstermektedir, istisnaları yansıtmamaktadır.

Galler (Wales) bölgesinde din dersi zorunlu bir derstir. Öğretim plânlarının hazırlanmasında eğitim makamlarıyla cemaatler/kiliseler işbirliği yaparlar. Büyük Britanya'nın İskoçya ve Kuzey İrlanda bölgesinde de din dersi zorunludur. Nüfusunun % 42'si Katolik olan Kuzey İrlanda'daki Katolik kilisesine ait okullarda din dersi yine zorunludur ve din dersinden muaf olma imkânı yoktur. Nüfusun % 52'sini oluşturan Protestanların çocukları devlet okullarına gitmektedirler. Devlet okullarında din dersine katılmamak mümkündür.

Danimarka Anayasasına göre nüfusun % 86'sının üye olduğu *Folkekirke* isimli kilise millî kilisedir. Üyelerin çocukları 12. sınıfın sonuna kadar din dersine katılmak zorundadır.

Sadece millî kiliseye üye olmayanlar çocuklarını din dersinden alabilirler. Öğretim plânları yerel eğitim makamları tarafından hazırlanır ve eğitim bakanlığının onayı alınır.

Finlandiya'da öğrencilerin çoğunluğu için 19 yaşına kadar din dersi zorunludur. Din dersine katılmama imkânı vardır. Din dersine katılmayan öğrenciler için "Hümanist Etik" dersi konmuştur. Bazı okullarda İslâm din dersleri de verilmektedir.

Hollanda'daki okulların üçte ikisi devlet tarafından desteklenen özel okul-

lardır. Bu özel okulların çoğunluğu kiliselere aittir. Bu okullarda din dersi zorunlu dersler arasındadır ve din dersinden muaf olma imkânı yoktur. Devlet ilkokulları "*Dini Akımlar*" isimli tarafsız bir ders imkânı sunmaya mecburdurlar. Devlete ait orta öğretim okullarında din dersi yoktur. Hollanda'nın başka bir özelliği de, okullarda İslâm din dersine olanak tanınmasıdır.

İsveç devlet okullarında "*Din Bilgileri*" adı altında verilen din dersleri zorunludur. Okulda alternatif ders seçme imkânı hemen hemen yok gibidir. Hemen hemen bütün öğrenciler din dersine gitmektedirler.

Yunanistan Anayasasına göre devletin resmi dinî vardır ve bu din Doğu Ortodoks Kilisesiyle temsil edilir. Anayasanın 16. maddesinde "*millî ve dinî bilincin geliştirilmesi*" ilkesi yer almaktadır. Hem devlet okullarında hem de özel okullarda din dersine katılmak zorunludur.

Almanya'da din dersinin statüsü eyaletten eyalet farklı. Genellikle din dersi, seçilmesi zorunlu dersler grubuna girer. Velinin dilekçesiyle öğrencinin din dersinden muaf tutulması mümkün. Din dersine girmeyen öğrenciler genellikle alternatif bir derse girmek zorunda. Eyalete göre bu alternatif ders "*Etik*", "*Pratik Felsefe*", "*Çocuklar İçin Felsefe*", "*Değerler ve Normlar*" veya Brandenburg Eyaletindeki

gibi “Yaşamı Biçimlendirme-Etik-Din Bilgisi” dersi olabilir.

Belçika’da da din dersi devlet okullarında genellikle seçilmesi zorunlu dersler grubuna giriyor. Belçika’daki öğrencilerin yarısından fazlası devlet tarafından desteklenen özel okullara gidiyorlar. Bu özel okulların çoğunluğu Katolik kilisesine ait. Özel dini okullarda din dersine alternatif ders imkânı verilmiyor.

Portekiz devlet okullarında din dersi, seçilmesi zorunlu dersler grubuna giriyor. Öğrenciler din dersini veya bunun yerine alternatif ders olan “*Kişisel ve Sosyal Gelişme*” dersini seçmek zorunda. Portekiz devlet okullarında yeterli sayıda öğrenci olması halinde İslâm din dersi verilmesi mümkün.

İrlanda nüfusunun % 91’i Katolik. Okulların çoğunluğu devletten destek alan Katolik okulları. Katolik okullarında düzenli bir şekilde din dersi verilmektedir. Devlet okullarında ise din dersi seçmeli derstir. Derse katılma zorunluluğu yoktur. İrlanda’da İslâmî cemaat okulu da vardır.

İspanya okullarında din dersi seçmeli ders. İsteğe bağlı olarak çoğunluğu Katolik olan öğrenciler din dersi yerine “*Inceleme Etkinlikleri*” veya “*Toplum, Kültür ve Din*” adlı alternatif derslere girebilirler. Okulda yeterli sayıda Müslüman öğrencinin bulunması halinde veliler İslâm din dersinin verilmesini isteyebilir.

Fransa’daki uygulama hiçbir Avrupa ülkesine benzememektedir. Fransız Anayasasına göre din ve devlet işleri kesinlikle ayrıldığı için, devlet okullarında prensip olarak din dersi yoktur. Fransa’da din dersi görevi öncelikle kiliseye ve cemaatlere kalmaktadır. Cemaatler içinde ilmi-hâl dersi verenler de vardır. Kiliseye veya cemaatlere ait özel okulların sayısı azdır. Az sayıdaki bu okullarda din dersi seçmeli ders olarak verilmektedir. 1996’da Fransız hükümeti 6. ve 10. sınıf öğrencileri için “*Din Kültürü*” dersini uygulamaya koymuştur. Din Kültürü dersinde öğrenci-

lere Hristiyan ve Yahudi kültürünün edebiyat ve sanata etkisi ve batı toplumlarının yaşam biçimi bir edebiyat, tarih veya felsefe öğretmeni tarafından anlatılmaktadır.

Avrupa Birliği’ne üye ülkelere kilise-devlet ilişkileri ve din dersinin statüsü açısından baktığımız zaman karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır: Bir uçta Yunanistan, diğer uçta da Fransa bulunmaktadır. Yunanistan’da kilise devlet ilişkisinin en koyu şeklini görüyoruz. Buna paralel olarak Ortodoks din dersinin zorunluluğu en üst düzeyde. Fransa’daki uygulama ise bunun tam tersi. Fransa’da anayasaya göre devletin laik olması (*république laïque*) nedeniyle, devlet okullarında yukarıda belirttiğimiz şekliyle din dersi yok.

2. Almanya’da İslâm Din Derslerinin Verilmesine İlişkin Pedagojik ve Akademik Hazırlık Çalışmaları

Avrupa’da şimdiye kadar İslâm din dersleriyle ilgili yayınlanan bilimsel yazıların büyük çoğunluğunun, derslerin hukukî statüsüyle ilgili olduğunu daha önce belirtmiştik. Halbuki hukukî statünün sağlam bir zemine oturtulabilmesi için, bu derslerin pedagojik kalitesinin ortaya konması ve bu kalitenin ispatlanması adeta zorunlu hale gelmiştir. Pedagojik kalite hukukî tanımayı kolaylaştıracak önemli bir boyuttur.

Bu gerçeğin farkına varan ilgili çevreler Almanya’da gerekli kurumsal hazırlıklara başlamışlardır. Resmî verilere göre Almanya’daki Müslüman çocuklarının sayısı 750 000 civarındadır. Okula giden Müslüman çocuklarının sayısı Almanya’daki bütün öğrencilerin % 6’ sını oluşturmaktadır. Avrupa Türklerinin büyük çoğunluğunun yaşadığı Almanya’da bu pedagojik hazırlıkları şöyle özetleyebiliriz:

1. Kuzey Ren Vestfalya Eyaleti’ndeki Çalışmalar: Almanya’daki en kapsamlı çalışmaların yapıldığı eyalet Kuzey Ren Vestfalya Eyaleti’dir. Bu eyalette 1986’da anadil dersleri yani Türkçe dersleri içinde

İslâm din dersleri verilmeye başlanmıştır. 1999 yılında yine aynı eyalette başlatılan “*Almanca İslâm Din Dersi*” (*Islamische Unterweisung in deutscher Sprache*) isimli pilot proje yaklaşık 100 okulda uygulanmış ve bu yılın haziran ayında sona ermiştir. Bu deneme din dersi süresince 60 Müslüman (Türk ve Arap) öğretmen, Soest şehrindeki hizmetiçi eğitim kurumunun (*Landesinstitut für Schule*) organizasyonu ile İslâm dersi konusunda eğitilmişlerdir. Ayrıca adı geçen hizmetiçi eğitim kurumunu dinî bilgilerin aktarımına yani din öğretimine önem veren bir öğretim planı hazırlamıştır. Eyalet Eğitim Bakanlığı’nın denetimindeki bu pilot projeye geçici bir olgu olarak bakmak gerekir.

Kuzey Ren Vestfalya Eyaleti’ndeki kalıcı olgu Münster Üniversitesi’nde 2003 yılında açılan *Dinî Araştırmalar Merkezi* (*Das Centrum für Religiöse Studien*). Prof. Dr. Thomas Bauer yönetimindeki bu merkez İslâm din dersi öğretmeni yetiştirmek amacıyla kurulmuştur. 2010 yılında ilk mezunlarını vermesi beklenmektedir.

2. Aşağı Saksonya Eyaleti’ndeki Çalışmalar: Niedersachsen Eyaleti Eğitim Bakanlığı 2003 yılının eylül ayından itibaren 8 ilkokulda Almanca verilen İslâm din dersleri denemesini (*Islamischer Religionsunterricht*) başlatmıştır. Deneme 2007 yılına kadar sürecektir. Buna paralel olarak Osnabrück Üniversitesi’nde 2004 yılının yaz semestresinden itibaren İslâm din dersleri öğretmenleri için kurslar açılmıştır. Proje yöneticisi Prof. Peter Grafa göre İslâm din derslerinde diyalog ağırlıklı, dinî ve etik bir ders verilmelidir.

3. Hamburg Eyaleti’ndeki Çalışmalar: Prof. Dr. Wolfram Weisse ve Prof. Dr. Ursula Neumann tarafından Hamburg Üniversitesi bünyesinde *Dünya Dinleri Akademisi* (*Akademie der Weltreligionen*) girişimi başlatılmıştır. Akademi fikrini destekleyenler Protestan Kültürünün izlerini taşıyan ve eleştirel bir İslâm din dersinden bahsetmektedirler. Hamburg Eyaleti’nde, *Herkes İçin Din dersi*” (*Religi-*

onsunterricht für alle) adıyla okutulan din dersi çerçevesinde İslâma ve diğer dinlere ait bilgiler verilmektedir. Bu dersler Protestan Alman öğretmenler tarafından verilmektedir.

4. Bavyera Eyaleti’ndeki Çalışmalar: Bavyera Eyaleti’nde diğer eyaletlerden farklı olarak eylül 1987 tarihinden beri Türkiye’den gönderilen Türk öğretmenleri tarafından Türkiye’deki Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisine benzer bir İslâmî din dersi (*Religiöse Unterweisung türkischer Schüler islamischen Glaubens*) **Türkçe** verilmektedir. Bavyera Eğitim Bakanlığı’nın denetimindeki bu derslere katılım zorunlu değildir. Fakat bu derse katılmayan öğrencilerin etik dersine (*Ethikunterricht*) katılması zorunludur.

Bavyera Eyaleti’ndeki yeni bir gelişmeyle diğer eyaletlerdeki din dersine benzer modeller Almanca İslâm din dersi için gerekli şartlar oluşturulmaya çalışılmaktadır. Eyalet Meclisi 2000 yılında İslâm din derslerinin düzenli bir şekilde verilmesi için hazırlıklara başlama kararı almıştır. Bu karardan sonra Erlangen-Nürnberg ve Bayreuth Üniversitelerinden Prof. Dr. Johannes Lahnemann, Mathias Rohe ve Christoph Bochinger işbirliği yaparak bir çalışma grubu kurmuşlardır. Şu anda Erlangen-Nürnberg Üniversitesi İslâm din dersi öğretmeni yetiştirmek için bir öğretim programı hazırlamaktadır. Bayreuth Üniversitesi’nde de *İslâmî Din Öğretimi Vakıf Kürsüsü* (*Stiftungslehrstuhl für Islamische Religionslehre*) kuruluş hazırlıkları başlamıştır.

5. Berlin Eyaleti’ndeki Çalışmalar: Alman Anayasası okulda verilen din dersinin organizasyonunda devlet-kilise yani dinî cemaat işbirliğini öngörmektedir. İslâmî bir cemaatin okulda din dersi verme yetkisi aldığı tek eyalet Berlin’dir. 2001 yılının sonbaharından beri “*Islamische Föderation in Berlin*” adlı kuruluş mahkeme kararına dayanarak Almanca İslâmî din dersi vermektedir.

6. Diğer Eyaletlerdeki Çalışmalar:

Hessen, Baden-Württemberg, Rheinland-Pfalz, Saarland ve Bremen eyaletlerindeki

İslâmî cemaatler okulda din dersi yetkisi almak için ilgili eyalet eğitim bakanlığına dilekçe vermişler ve Hessen Eyaleti'ndeki *Hessen İslâm Cemaati* gibi bir kısmı da mahkemeye başvurmuştur. Hessen Eyaleti'ndeki Frankfurt Üniversitesi bünyesinde vakıf profesörlüğü kadrosu açılmış ve Dokuz Eylül Üniversitesi'nden Prof. Dr. Mehmet Emin Köktaş mayıs 2003 tarihinde görevlendirilmiştir.

Almanya için genel olarak şunu söyleyebiliriz: Almanya'da Hristiyan din dersleri anayasadaki düzenlemelere uygun olarak verildiği halde, Berlin Eyaleti hariç Alman anayasasına uygun İslâm din dersleri henüz yaygınlık kazanamamıştır.

3. Din Derslerinin Pedagojik Temeli

Pedagojik açıdan ele alındığında İslâm din dersleriyle ilgili şu iki soruya cevap aranması gerekir:

1. Avrupa'da okutulacak din derslerinde hangi konular işlenmelidir?
2. Bu din derslerinde hangi metodlar uygulanmalıdır?

Birinci soruya çok ayrıntılı cevap vermeden önce, konu seçimindeki öncelikli amaçların belirlenmesi gerekir. Din derslerinde işlenecek konuların seçimiyle ilgili öncelikli genel amaç **sevgi** olmalıdır. Hangi konular İslâmî daha çok sevdirebilir? Konu seçimindeki en önemli soru bu olmalıdır.

Çünkü içi sevgi dolu olmayan din dersi konuları plastik ve kokusuz bir gül gibidir. Sadece görünüşü güle benzer. Fakat çocuğun sevgisini kazanamaz. Ve bu durumda dinî bilgiler sevilmeyen birçok şey gibi sadece sınavlara kadar akılda tutulur ve kısa bir müddet sonra unutulur gider. Ama din dersleri öğrencinin sevgi dünyasına girebilirse, okuldan sonra dinî bilgilerin ayrıntıları unutulsa bile, dinî

duygular unutulmaz. Çünkü dine uzak duran insanların bile bu duygulara ihtiyacı olabilir.

Din dersi konuları öğrencinin **zihni kadar kalbine** de hitap etmelidir. Avrupa Birliği'ndeki din dersi kitapları, çocuğun hem kalbine hem zihnine hitap ediyor. Türkiye'deki din kitapları ise genellikle öğrencinin zihnine hitap ediyor. Zihne hitap eden din dersi metinleri içinde ezberlenecek sayfalar önemli bir yer tutuyor. Avrupa Birliği'ndeki din dersi kitapları ezbere çok az yer veriyor. Öğrenciden ezber değil, problem çözümü isteniyor. Örneğin aile içindeki bir problem nasıl çözümü gibi (Problemorientierte Religionspädagogik).

Burada metod konusundaki genel ilkeyi de hemen ifade etmek gerekiyor. Avrupa Birliği ülkelerinde verilen Hristiyan din dersleriyle Türkiye'de verilen İslâm din dersleri arasındaki en önemli yöntem farkı nedir?

Avrupa Birliği ülkelerindeki din dersi kitapları genellikle **hayattan kalkıyor ve dine varıyor**. Yani günlük yaşamdaki somut olaylardan, çocuğun deneyimlerinden, öykülerden kalkıyor ve daha sonra Hristiyanlık kültürüyle bu olaylara bir cevap bulmaya çalışıyor.

Türkiye'deki din dersi kitapları ise tam tersini yapıyor. Dinden kalkıyor, İslâmın genel ilkelerinden kalkıyor ve günlük yaşama inmeye çalışıyor. Yani soyuttan somuta geçmeye, zor olandan kolay olana geçmeye çalışıyor. Örneğin dinin tanımıyla, dostluğun, kardeşliğin tanımıyla ders başlıyor. "Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi" kitabından bir örnek vermek gerekirse:

"Birbirlerini seven, birbirlerine yakınlık ve ihtiyaç duyan yakın arkadaşlara dost denir". Bu cümleyi okuyan bir öğrenci duygusal olarak etkilenmez. Bu nedenle bu cümlenin öğrencinin davranışına bir etkisi de olmaz. Fakat Mevlânâ'nın veya Ömer Seyfettin'in dostluk ve kardeşlikle ilgili bir öyküsü, öyküdeki dostluk, çocuğun kalbinin derinliklerine ulaşır. Bilindi-

ği gibi İslâm kültürü bu tür örnekler bakımından çok zengindir.

Avrupa'daki din kitapları tanıma hemen hemen hiç yer vermiyor. Yöntem bilimdeki adıyla Avrupa ile aramızdaki en önemli fark, tüme varım ve tümünden gelim olarak ortaya çıkıyor. **Avrupa Birliği'ndeki din dersi kitapları tüme varmaya çalışıyor, Türkiye'deki din dersi kitapları tümünden gelmeye çalışıyor.**

4. Öğrenci Merkezli Din Dersi ve Yöntem

Modern eğitim biliminin hareket noktası yöntem değildir. Hareket noktası öğrencidir. Bu husus genellikle "**öğrenci merkezli ders**" kavramıyla ifade edilir. Buna paralel olarak, modern pedagojide, mükemmel zannedilen herhangi bir yöneme göre öğrenci yetiştirilmez, **öğrenciye göre yöntem geliştirilir**. Yöntem konusuna yaklaşırken mükemmeliyetçi bir tutumdan kaçınmak gerekir. Pedagojinin amacı daima öğrenciye daha uygun bir metodu bulmaktır. Herhangi bir yöntemi, "*En mükemmel metod budur*" iddiasıyla ortaya atmak değildir.

Avrupa Birliği'ne girmek, Avrupa'daki pedagojik değerleri paylaşmak öncelikle öğrenciyi ön plana çıkarmayı gerektirir. Her derste olduğu gibi, din dersinde de öğrencinin **birey** olarak hareket noktası kabul edilmesi, onun duygusal ve zihinsel dünyasının gerçeklerine göre yöntem geliştirilmesi gerekir. Başka bir deyişle, İslâm din dersleri günümüz şartlarında uygulanabilecek bir İslâmı **yaşatmalıdır**, sadece ezberlenecek bir İslâmı öğretmemelidir.

Avrupa toplumlarında **bireysellik** düzeyi yüksek olduğu için Avrupa'daki din dersi kitapları psikolojik konulara daha çok yer veriyorlar. Türk toplumunun **kolektif** özelliği daha ağır bastığı için din dersi kitaplarında "vatan sevgisi" veya "millî ahlâk" gibi toplumsal konulara daha çok yer veriliyor. Almanya'da 5. ve 6. sınıflar için hazırlanmış din dersi kitabın-

dan bireyselliğe ilişkin bir metin örneği vermek istiyorum:

*"Anneme ve babama
Bazen derin derin düşünüyorum ve
Kendi kendime soruyorum:
Ben bu dünyaya neden geldim?
Benim size birkaç yıllığına emanet edildiğimi,
Fakat sizin malınız olmadığımı,
Bilmem biliyor musunuz?
İnsan bazen kendine bir şey satın alır ve
Hoşuna gittiği sürece onunla meşgul olur.
Ben böyle bir şey değilim.
Beni kendinize yakınlaştırdığınız ve
Hayatım için sorumluluk üstlendiğiniz
Ölçüde size aitim.
Anneciğim, babacığım,
Büyüyünce sizin istediğinizden farklı bir insan
olursam,
Sizinkine benzemeyen bambaşka ve
Farklı bir hayat yaşadığımı farkederseniz,
Bana dost kalın,
Beni olduğum gibi kabul edin.
Sevginin ne olduğunu tanıyabilmem için,
Bana kabul edici, güven verici ve eşlik edici bir
sevgi verin.
Babacığım, anneciğim,
Beni sevdiğinizden dolayı serbest bırakırsanız,
Kendi kişiliğimi bulabilirim,
Size ve hayata bağlanabilirim,
Yoksa bir şey yapamam.*

(Hammerich 1988, S. 19)

Avrupa toplumlarındaki bireyselliğin tipik bir örneği olan yukarıdaki metin, Avrupa'daki din derslerinin içerikle ilgili genel eğilimini yansıtmaktadır. Yani Avrupa'daki din dersi ki tapları İncil'den alınan veya diğer dinî kaynaklardan alınan metinlerden çok, buna benzer psikolojik metinlerle doludur. Bu örneği okuduktan sonra Türkiye'deki din dersi kitaplarının içeriğiyle, Avrupa'daki kitapların ne kadar farklı olduğunu açıklamaya gerek kalmadığını düşünüyoruz. Bu noktada hemen şunu belirtmekte yarar var: Avrupa ülkelerindeki bireyselliğin her yönüyle faydalı olmadığı artık ortaya çıkmıştır. Amaçlanması gereken bireysellik, dengeli, ölçülü ve sağlıklı olanıdır. Eğer Almanya örneğini özetlersek, Alman eğitimcileri ve ve aydınları kaybetmeye başladıkları toplumsal değerleri (örneğin ailevi değerler) tekrar canlandırmanın yolunu ara-

maktadırlar. Kısacası gözü kapalı bireysellikten de, gözü kapalı kolektifizmden (Kolektifizm sosyal psikolojide bireyden çok topluma önem veren sistem anlamına gelir) de kaçınılmalıdır.

Öğrenci merkezli ders kavramıyla yöntem kavramı birbirine karşılıklı olarak bağlı olan ve birbirini etkileyen kavramlardır. Son yıllarda öğrenci merkezli ders kavramıyla yöntem konusu birlikte ön plana çıkmaya başlamışlardır. Bunun sebebi din derslerinde öğrencinin hareket noktası olarak alınabilmesi ve dinin öğrenciyi sevdirmesi için yöntemin anahtar bir konumda olmasıdır.

Yöntem geliştirmenin birinci şartı, geniş bir yöntem repertuarına sahip olmaktır. Pedagojinin şimdiye kadar geliştirdiği tüm metodları tanımak ve ve bu yöntem çeşitlerinden faydalanmaya çalışmaktır. Eğitim bilimindeki adıyla **metodik çoğulculuğu** uygulamaktır.

Yöntem geliştirmenin ikinci şartı, hangi yöntemin hangi öğrenci grubuna daha uygun olduğunu farkedebilmektir. Bunun için çeşitli yöntemler arasındaki farkların uygulama yoluyla öğrenilmesi ve böylece din dersi öğretmeninin yöntem konusunda gerekli duyarlılığa ulaşması gerekir.

Hem ilâhiyat bilimlerinin hem de pedagojinin bulgularına uygun düşen yöntemler geliştirmek ve uygulamak elbette kolay değildir. Bu konudaki bilimsel uygunluğu sağlamak için aşağıdaki noktalara dikkat edilmesi gerektiğini düşünüyorum:

1. Metodik yani Türkiye'deki adıyla yöntem bilimi, din eğitimi ve öğretiminin zorunlu bir parçası olarak kabul edilmelidir.

2. Böylece **ne** sorusuyla **nasıl** sorusu arasındaki karşılıklı ilişki enine boyuna incelenmelidir. Yani İslâm din derslerinde ne okutulacağı sorusuyla, ilgili konunun nasıl okutulacağı sorusu birlikte sorulmalı ve bu karşılaştırmanın cevabı öğrenci

grubunun özelliklerine göre bulunmaya çalışılmalıdır.

İslâm din derslerinde işlenecek konularla, uygulanan yöntem arasında karşılıklı bir etkileşim söz konusudur. Uygun olmayan bir metod güzel bir konuyu anlamsız ve sıkıcı bir hale getirebilir. Bunun tersi de mümkündür.

3. Her dersten önce metodik hazırlıkların tasarlanması gerekir. Din dersinin amaçlarının gerçekleştirilmesinde metod seçimi ve konu seçimi arasındaki ahengin önemli bir payı olduğu unutulmamalıdır.

İslâm din derslerinin genel amacı, sadece ilâhiyat bilimi ile ilgili bilgilerin ve bulguların belli bir öğrenci grubuna aktarılması değildir. Bilgi aktarımı din derslerinin öğretim boyutunu meydana getirir ve daha çok zihinsel etkinlikleri kapsar. Halbuki din dersinin **eğitim boyutu** öğretim boyutu kadar önemlidir. Çünkü eğitim boyutu öğrenciyi duygusal olarak etkiler ve onun kişiliğinde kalıcı izler bırakır. Öğretim boyutuyla elde edilen bilgiler belli bir süre sonra unutulabilir.

1970'li yıllara kadar Türkiye'de kullanılan bir kavram vardı: **maarif**. Maarif kavramı hem eğitimi hem de öğretimi içine alır. Maarif sistemi içinde **arif** insanlar yetiştirilmeye çalışılırdı, yani hem bilgili hem kişilikli insanlar. Son onyıllarda maarif kavramını mezara gömdük ve yerine yeni bir kelime geliştirmedik. Buna paralel olarak okullarda öğretime önem verdik yani bilgi aktarımına. Eğitim işini de büyük ölçüde televizyon ve internete bıraktık.

Aynı duyarsızlığı Avrupa Birliği ülkelerinde göremiyoruz. Burada Almanca ile ilgili bir örnek vermek istiyoruz. Maarif kelimesinin Almanca'daki karşılığı **Bildung** kavramıdır. Bu kavram yaklaşık 200 yıldan beri kullanılmaktadır. Almanya'da son yıllarda Bildung kavramının önemi daha artmıştır. Çünkü Avrupa Birliği ülkeleri hem bilgili hem kişilikli insan yetiştirmeye daha fazla önem vermeye başlamışlardır.

Bu bağlamda din dersi ile ilgili metodik bilgiler, sadece bir bilgi birikimi olarak düşünülmemelidir. Yöntem bilgileri öğrencinin kişiliğini geliştirmeye katkıda bulunmalıdır. Daha doğrusu tarafsız ve etksiz yöntem yoktur. Din dersinde kullanılan herhangi bir yöntem öğrenciye ya faydalı olur ya da zararlı. Metodun zararı genellikle öğrencinin din dersinden soğumasıyla ortaya çıkar.

5. Din dersi Yönteminde Bütünsel Model

Avrupa'da 1970'li yıllara kadar süren **öğretmen ağırlıklı din dersi** yani genellikle öğretmenin sınıfın önünde ders anlatmasından ibaret olan din dersi ağırlıklı olarak tek taraflı bir yeteneğe yani zihinsel etkinliğe dayanırdı. Türkçede bir deyim vardır: *Su gibi bilmek* veya *su gibi ezberlemek*. Bu deyim zihinsel ağırlıklı din dersinde başarılı olan öğrencilerin durumunu güzel bir örnek.

1970'li yıllardan sonra Avrupa'da önemli ölçüde yöntem zenginleşmesine gidilmiştir. Öğretmen ağırlıklı yöntem yanında, din derslerinde **grup çalışmalarına** ve **proje yöntemine** de yer verilmeye başlanmıştır. Bu yöntem zenginleşmesiyle Avrupa'da din derslerine şu etkinlikler girmiştir:

1. Oyun,
2. Müzik,
3. Skeç,
4. Resim,
5. Dans.

Bu çok yönlü yöntem zenginliği pedagojide **"bütünsel model"** (Ganzheitlicher Ansatz) olarak adlandırılmıştır. Bütünsel ders modeli olanaklar ölçüsünde öğrencinin beş duyusuna hitap etmeye çalışır. Yani derste öğrencinin hem zihinsel, hem duygusal, hem de beden ve el yeteneklerinin kullanılması öngörülür. Bütünsel model bu nedenle ilk plânda dersten etkin sonuçlar elde etmeyi amaçlar. Bütünsel modelde öğretmenin öğrencilere örnek bir davranış sergilemesi beklenir. Öğretmen sadece bilgi aktaran tarafsız bir insan de-

ğildir. Öğretmenin kişiliği din dersinin **eğitim** boyutu açısından vazgeçilmez bir unsurdur. Öğretmen öğrencilere, siz benim söylediğimi yapın, yaptığımı örnek almayın deme durumunda değildir. Bu açıdan öğretmen ve öğrenci eşittir. Diğer bir deyişle öğretmen sadece İslâmî bilgilere sahip olan tarafsız bir bilgi kaynağı değildir. Öğretmen, davranışlarıyla da örnek teşkil eden bir kişilik bütünlüğüne sahip olmalıdır. Örneğin hoşgörüyü öğretmek isteyen öğretmenin önce kendisinin hoşgörülü olması gerekir.

İslâm tarihinde ve kültüründe adı bütünsel model olmasa da, buna benzer fikirler sık sık dile getirilmiştir. Avrupa'da bütünsel modelin ilk izlerini ünlü pedagog Johann Heinrich Pestalozzi'nin 1819'da yayınlanan Lienhard ve Gertrud isimli eğitim romanında buluyoruz. Bu romanda **Pestalozzi** bir annenin çocuğunu nasıl eğittiğini yazar. Anne eğitirken çocuğunun **zihnine, kalbine** ve **bedenine** hitap eder. Bu üç yeteneğin birbiriyle uyumlu bir şekilde kaynaştırılarak bir bütün kullanılması gerekir. Etkin bir eğitim ve öğretimin gerçekleştirilebilmesi için bu bütünlük greklidir.

Bütünsel Ders Modeli

Bütünsel model, sadece zihinsel öğrenmeyi ön plâna çıkaran geleneksel öğretim bilgisine bir alternatif olarak 20. yüzyılda eğitim bilimciler arasında pek çok taraftar bulmuş ve hâlâ da Avrupa'daki pedagoglar tarafından benimsenmektedir.

Son yıllardaki beyinle ilgili nörolojik araştırmalar bütünsel ders modelinin insan zekâsını olumlu yönde etkilediğini ortaya koymuştur. Beynin daha iyi gelişmesi için çocuğun mümkün olduğu kadar farklı uyarılar alması gerekiyor. Dersteki etkinlik çeşitleri arttıkça öğrenme kolaylaşıyor ve kalıcı oluyor.

Zihinsel öğrenmenin tek yanlılığını pek çok pedagog dile getirmiş, fakat hiçbiri Amerikalı psikolog Daniel Goleman kadar etkili olamamıştır. Goleman'ın 1995 yılında Türkçeye **"Duygusal Zekâ"** (Emo-

tional Intelligence) olarak çevrilen ve bütün dünyada satış rekorları kıran kitabı, zihinsel öğrenme yanında duygusal ve sosyal öğrenmenin insan yaşamı için ne kadar önemli olduğunu dile getiren örneklerle doludur.

İşte bu nedenledir ki son yıllarda Avrupa'da din dersinde okuma metinleri yanında, müzik, oyun, dans ve resim de din eğitimine can verici yöntemler olarak kullanılmaktadır. Almanya'da en çok satılan ve kullanılan din dersi kitabı böyle bir bütünsel modelden hareket ederek, hem zihinsel hem de duygusal yetenekleri geliştirmeyi amaçlamaktadır. Elisabeth Buck'un yazdığı "**Kommt und spielt**" başlıklı din dersi kitabında çocuğun beş duyusuna hitap eden tüm yöntemler uygulanıyor.

Elisabeth Buck'un tasarladığı Hristiyan din dersinde öğretmen, konuların işlenmesinde algı ve hareket oyunlarını kullanmakta ve böylece derste **öğrencilere somut şeyler yaşatarak** dersin içeriğini sunmaktadır. Algı ve oyun sırasında öğrencinin yaşadığı deneyimler, daha sonra sınıfta öğrenciler tarafından sözlü olarak dile getirilmektedir. Bu kişisel deneyimlerden kalkarak dinî kurallara ve ilkelere varılmaya çalışılmaktadır. Öğrencilerin dinî kurallara ulaşması için öğretmen yer yer ipuçları vermektedir. Böylece kişisel deneyimlerle dinî kurallar arasındaki bağ ortaya konduktan sonra, öğrenciler bu düşüncelerini bir nevi rapor yazar gibi defterlerine yazmaktadırlar.

Elisabeth Buck'un din dersi örneklerinde yukarıda bahsettiğimiz yöntemsel ilkeleri buluyoruz. Avrupa Birliği ülkelerinde genel olarak görüldüğü gibi, Elisabeth Buck **tüme varım** yöntemini kullanıyor. Buck'un din dersi modelini sadece tüme varım kavramıyla açıklamak mümkün değil. Elisabeth Buck aynı zamanda bütünsel modelin yöntem zenginliğini de kullanıyor.

Elisabeth Buck'un din dersi örneklerini incelediğimiz zaman bütünsel mode-

lin, yukarıda bahsettiğimiz gibi geleneksel tümden gelim yöntemi yerine tüme varım yöntemini tercih ettiğini açıkça görüyoruz. Ders öğrenciyi günlük yaşam kesitlerinden alıp genel dinî kuralara ve ilkelere götürüyor. Aynı zamanda teori ile uygulama arasındaki zorunlu ve günümüz insanının ihtiyacı olduğu ilişkiyi sağlıyor. Sadece soyut bilgiler ve tanımlar verip, öğrenciyi günlük yaşamda yalnız bırakmıyor. Din dersindeki bu pedagojik modeli, **hayata uyarlamalı din dersi** olarak adlandırabiliriz.

Sonuç olarak Avrupa Birliği sürecinde İslâm din derslerine baktığımız zaman, din dersindeki içerik ve yöntem boyutunun birbiriyle ilgili olduğu ve bunların birbirine uyumlu hale getirilmesi gerektiği ortaya çıkıyor. Buna bağlı olarak içerik bakımından hayata uyarlamalı din dersini gerçekleştirebilmek için yöntem zenginliğinin gerekli olduğu da yadsınamaz. Yöntem zenginliğinin en verimli örneklerinden birisini de bütünsel ders modelinde görüyoruz. İslâm Kültürü bu yöntem zenginliğine aslında hiç de yabancı değildir. Örnek olarak müziği ele alırsak, İslâm din dersini zenginleştirebilecek çok didaktik ilâhî örnekleri vardır. Bu örneklerden birisi de sözleri Yunus Emre'ye ait aşağıdaki ilâhîdir:

*Aşkın aldı benden beni,
Bana seni gerek seni,
Ben yanarım dünü dünü,
Bana seni gerek seni.*

Yukarıda İslâm din derslerinin genel amacının sevgi olması gerektiği belirtilmişti.

Allah sevgisini soyut tanımlarla anlatmaya çalışmanın ne kadar az geçerli olduğu artık belli olmuştur. Halbuki, Allah sevgisini dile getiren Yunus'un yukarıdaki sözleri ve bu ilâhînin müziği insanın hem zihnine hem de kalbine hitap etmekle bütünsel ders modelinin uygulamadaki başarılı bir örneğini göstermiş oluyor.

Avrupa Birliği ülkelerinin hepsinde dinler arası diyalog ilkesi yayılmamıştır. Bazı Avrupa Birliği ülkelerinde resmî müfredatın İslâmiyeti ve Yahudiliği öngörmesine rağmen, okullarda bu dinlerle ilgili bilgilerin verilmediği veya ciddiye alınmadığı saptanmıştır (Kaul-Seidmann v.d.: 2003). Yahudilikle karşılaştırıldığında İslâm diniyle ilgili bilgiler çoğu Avrupa ülkesinde oldukça sınırlı kalmaktadır.

Avrupa din kitaplarındaki bilgiler, İslâmın genel ilkeleriyle ilgili konulardır: Mesela İslâmın beş şartı, Kurban Bayramı, Ramazan Bayramı v.b. konular. İslâmın Avrupa kültürüne etkisinden fazla bahsedilmemektedir. Bundan daha da önemlisi kitaplarda İslâmın “yabancı”, “öteki” veya “başka” unsur olarak görülmesi. İslâmla karşılaştırıldığında Yahudi kültürü daha çok Avrupalı olarak yansıtılmakta ve Avrupa kültürünün bir parçası olarak görülmektedir.

KAYNAKLAR

- Bauer, T./Kaddor, L./ Strobel, K. (Hg.): Islamischer Religionsunterricht: Hintergründe, Probleme, Perspektiven. Veröffentlichungen des Centrums für religiöse Studien Münster, Münster 2004.
- Baumann, Urs (Hg.): Islamischer Religionsunterricht. Grundlagen, Begründungen, Berichte, Projekte, Dokumentationen, Frankfurt a.M. 2001.
- Bilgin, Beyza: Religiöse Erziehung als Grundlage der Bildung. Ethische Werte in der Schule. Yayınlandığı yer: Lähnemann, J. (Hg.): „Das Projekt Weltethos“ in der Erziehung. Pädagogische Beiträge zur Kulturbegegnung, Band 14, 1995 Hamburg. Sayfa: 280-286.
- Bistum Osnabrück: “Islamischer Religionsunterricht” beginnt an niedersächsischen Grundschulen. Internet adresi: www.bistum-osnabrueck.de/downloads/islam_ru.pdf. 2003.
- Buck, Elisabeth: Kommt und spielt, Band 1 und 2, Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen 2001.
- Buck, Elisabeth: Glaube in Bewegung, Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen 2003.
- Buck, Elisabeth: Bewegter Religionsunterricht. Theoretische Grundlagen und 45 kreative Unterrichtsentwürfe für die Grundschule, Vandenhoeck u. Ruprecht, Göttingen 1997.
- Bukow, W.-D./Yıldız, E.(Hg.): Islam und Bildung, Opladen 2003.

Busch, Rolf (Hg.): Integration und Religion. Islamischer Religionsunterricht an Berliner Schulen, Freie Universität Berlin, Berlin 2000.

Engin, Havva: Islamischer Religionsunterricht an deutschen Schulen? Eine bestandsaufnahme. Yayınlandığı dergi: Landeszentrale der politischen Bildung Baden-Württemberg (Hg.): Zeitschrift Islam in Deutschland. Seite 241-246.

Goleman, Daniel: Duygusal Zekâ, Varlık Yayınları, 1995 İstanbul.

Gottfried, A./Lachmann, R. (Hg.): Methodisches Kompendium für den Religionsunterricht Göttingen 1998.

Gottwald, E./ Siedler (Hg.): “Islamische Unterweisung” in deutscher Sprache. Berichte, Stellungnahmen und Perspektiven zum Schulversuch in Nordrhein-Westfalen, Neukirchen-Vluyn 2001.

Hammerich, H./Heinemeyer, K./Kahl, D./Kirste, R./Meyer-Roscher, W. (Hg.): Schnittpunkt. Religion 5/6, Hannover 1988.

Institut für interreligiöse Pädagogik und Didaktik (Hg.):Rahmenplan für den Islamischen Religionsunterricht-Primarstufe-Klasse 1-4, Köln.

Kaul-Seidmann, L./ Nielsen, J. S./ Vinzent, M: Europäische Identität und kultureller Pluralismus: Judentum, Christentum und Islam in europäischen Lehrplänen. Empfehlungen für die Praxis. Herbert-Quandt-Stiftung, Bad Homburg 2003.

Lähnemann, Johannes.: Lernziele und Methoden religiöser Unterweisung muslimischer Kinder in Deutschland. Yayınlandığı yer: Hagemann, L. (Hg.): Ihr alle aber seid Brüder 1990. Sayfa: 106-122.

Müller, Alois: Gestaltpädagogik in Religionsunterricht und Gemeinde. Glauben erfahren mit Hand, Kopf und Herz, Stuttgart 1998.

Rendle, L./Kuld, L./Heinemann, U./Moos, B./Müller, A.: Ganzheitliche Methoden im Religionsunterricht. Ein Praxisbuch, München 1996.

Schreiner, Peter (Hg.): Religious Education in Europe, a collection of basic information about RE in European countries, ICCS/Comenius-Institut, Münster 2000.

Ünal, Halit: Ziel, Inhalt und Methode eines islamischen Religionsunterrichts. Yayınlandığı kitap: Bauer, T. u.a.(Hg.): Islamischer Religionsunterricht: Hintergründe, Probleme, Perspektive, Münster 2004, Sayfa: 101-105.

Van Bogaert, T.: Religionsunterricht in den EU-Staaten. Formen, Praxis und rechtliche Grundlagen. Yayınlandığı dergi: Europäischer Informationsbrief bildung und Beschäftigung, Ausgabe 2/2003. Sayfa: 59-70.